

СИНОМІЧНО–АНТОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ У ТЕРМІНОТВОРЕННІ

Стаття присвячена дослідженню феномена синонімічно-антонімічних відношень у терміноутвірних процесах. Висвітлено теоретичні засади синонімічно-антонімічних відношень у термінологічних системах, виявлено їх семантичні та функціональні особливості.

Ключові слова: синонімічно – антонімічні відношення, парадигматичні зв'язки, семантична структура інваріантного значення, смислотвірний потенціал слова.

Дудок Р.І. Синонимические и антонимические отношения в терминологии. *Стаття посвячена исследованию феномена синонимических и антонимических отношений в терминологических процессах. Освещены теоретические основы синонимических и антонимических отношений в терминологических системах, выявлено их семантические и функциональные особенности.*

Ключевые слова: синонимические и антонимические отношения, парадигматические связи, семантическая структура инвариантного значения, смыслообразовательный потенциал слова.

Dudok R.I. Synonymous and Antonymous Relations in Termforming. *The article is dedicated to the research of synonymous and antonymous relations in the termforming processes. Theoretical principles of synonymous and antonymous relations in terminological systems have been elucidated, as well as their semantic and functional peculiarities revealed.*

Key words: synonymous and antonymous relations, paradigmatic connections, the structure of invariant meaning, senseforming potential of the word.

Проблема синонімії та антонімії належить до однієї з найскладніших та найбільш дискусійних у термінологічній та функціональній семасіології. Більшість дослідників схильється до думки, що феномен синонімічно-антонімічних відношень у процесах терміноутворення є ключовим аспектом його функціонування та відіграє важливу роль у процесі номінації фахового терміна. Наявність в англійській термінології декількох термінів на позначення одного і того ж поняття можемо пояснити перманентною еволюцією галузевих терміносистем, що супроводжується як появою нових понять, так і необхідністю такого найменування. Сюди слід також віднести й не уніфікованість фахової мови загалом, що призводить до паралельного використання іншомовного англійського терміна.

Щодо важливості аспекту номінації терміна у плані синонімічно-антонімічних відношень актуальним є вислів О. Реформатського, який вважав, що “два слова називають одну і ту саму річ, але співвідносять її з різними поняттями і тим самим виявляють її різні властивості” [7, 103–126]. Дещо іншої думки у дослідженні синонімів дотримується С.Ульман, “лише ті слова відносимо до синонімів, які можуть змінювати одне одного у будь-якому контексті без найменшої зміни і поняттєвого й емоційного змісту” [10]:

Актуальність статті зумовлена відсутністю комплексного висвітлення теоретичних аспектів синонімічно-антонімічних відношень в англійській

термінології та специфіки їх функціонування. Досі серед дослідників немає єдиного погляду на проблему синонімії, антонімії у сфері термінології. Так, В. П. Даниленко вказує на те, що особливість термінів синонімів полягає в тому, що вони мають іншу природу та інші функції порівняно із синонімами загальнолітературної мови [4, 73]. Хоча в лінгвістичній літературі немає єдиної думки про термінологічну синонімію, але факт її існування, констатується багатьма вченими, зокрема Б.Н. Головіним [3].

Все ж позначаючи одне і теж, синоніми номінують денотат по-різному, характеризуючи його з різних точок зору включаючи й емоційно-стилістичні властивості. Тому позначаючи навіть те саме недостатньо, щоб вони були синонімами, а входили в системно-структурну та функціональну організацію мови.

Завдання статті – з'ясувати особливості семантики та функціонування синонімів та антонімів у процесах англійського термінотворення порівняно із загальноживаною лексикою, простежити у термінологічній лексиці перетин синонімічних та антонімічних зв'язків, тобто антонімічність синонімічних рядів та синонімію антонімічних протиставлень.

Мова та мовлення як різні плани функціонування лексичних одиниць, виявляються по-різному і в площині синонімічних та антонімічних відношень. У зв'язку з цим важко погодитися з думкою О. Беляєвської, яка вважає, що “виокремлення різних груп антонімів неможливе в результаті складної взаємодії *лінгвального* і *екстралінгвального*” [1].

Однак, услід за І. Стерніним вважаємо, що лінгвістичне – це система мови, яка наділяє свої елементи особливими системонабутими властивостями що, на нашу думку, визначаються відношенням між елементами на основі своїх стабільних інваріантних значень, тому в результаті “взаємодії мовного і позамовного утворюються конкретні однозначні смисли, які, звичайно, не завжди будуть антонімічними” [8, 97].

Розбіжність у поглядах щодо різниці між синонімами і антонімами узагальнено пояснює Л. Новиков, “різниця між синонімією і антонімією – суперечки кількісного порядку” [6]. Проте, на наше переконання, як синонімічні так і антонімічні відношення підпорядковуються універсальним законам і наявність цього феномена в термінотворенні явище закономірне. Перейдемо до розгляду та аналізу антонімії, як менш вивченим у процесах термінотворення явищем, порівняно з синонімією. Трактуючи антонімію як семантичного відношення можливе для кожного випадку вживань крайніх (полярних) членів граматичної групи синонімів та синонімії як відношення ближчих членів цієї групи. Такий підхід до антонімів правомірний, очевидно, лише в окремих випадках градації якісних ознак, поступового переходу до полярних точок протилежності, як, скажімо, *cold – cool – 0 – warm – hot*. Однак загалом це визначення опирається радше на синтагматичне вживання слова, ніж на його парадигматику.

Антонімічні відношення у термінології ґрунтуються на протилежності понять, є вагомим проявом системності термінологічної лексики. Наступні приклади підтверджують думку про те, що антонімія – це якісно інше відношення. Скажімо, *bottom – the lowest part inside or outside*) і *top the*

highest part (ib.) так само мають “перехід від одної частини до другої”, однак лише одна з них є крайньою, полярною, яка протиставляється іншій, так само єдиній, крайній, причому незалежно від того, що ділиться на полярні точки: *He started life at the bottom and worked his way to the top – Він розпочав життя “на дні”, і своєю працею досяг вершин (Longman)* [11].

З огляду на структурну організацію лексичних одиниць, важко погодитися з думкою, що, крім полярної протиставленості (*long-short, good-bad, etc.*), може бути й відносна протиставленість за неполярними ознаками (*gold-iron, table-chair, etc.*). Таке відносне протиставлення, звичайно, можливе, але його не фіксують у структурі мови. Протиставлятися справді можуть будь-які об’єкти в реальній/психічній дійсності, але від цього відповідні слова ще не стають антонімами, інакше доведеться погодитися з думкою, що нема двох слів у мові, які б не могли бути антонімами.

Розглядаючи градацію протиставлення типу *cold-cool, warm-hot*, вважаємо, що відношення антонімії характеризують не лише крайні, полярні, а й будь-які два елементи із протилежних галузей (1) *hot-cold; hot-cool; warm-cold; warm-cool*. Відносні протиставлення типу *gold-iron* мають статус антонімічних відношень (*hot-cool; warm-cold*), хоч структурні відношення між ними виключають такі можливості.

Щоб відмежувати антонімічні відношення від відносних у градуальних протиставленнях, О. Будз уводить поняття *семантичного вектора*, який показує одночасно і напрям, і відстань певної якості від середньої точки відліку. Дослідник виокремлює три типи (ступені) парадигматичних зв’язків між словами: (а) нульовий (*love-money*); (б) комплементарний (*husband-wife*) і (в) антонімічний (*cold-hot*) [2, 1–15]. Семантичний вектор показує, що точки *cold* і *hot* рівновіддалені у прямо протилежних напрямках від середньої точки, тобто вони пов’язуються антонімічними відношеннями. Протиставлення *cold* і *warm, hot* і *cool* відносні, а не полярні, тому вважаємо, що між ними немає антонімічних відношень, тобто у таких протиставленнях вони не є антонімами.

Аналізуючи антонімічні відношення між членами протилежних синонімічних рядів, М. Ніколаєва зауважує, що “антонімами вважають лише ті слова, які займають позицію основних членів ряду, тобто домінант, допускаючи попарні антонімічні відношення і між іншими членами синонімічного (“тематичного”) ряду” [5, 1–95]. У такий спосіб дослідниця ставить антонімічність слів у залежність від їхньої синтагматичної “поведінки”, у якій можуть реалізуватися і полярні, і відносні протиставлення, породжуючи як антонімічні, так і не антонімічні смисли.

На нашу думку, відношення між словами, термінами які характеризують “відсутність парадигматичних зв’язків”, не належать до парадигматичних і тому не підлягають розглядові, бо вони “характерні для синтагматичного плану” (для протиставлення будь-яких слів (понять). Отже, згадані відношення не є контрастивними, а співвідносні слова – контрастивами.

Вивчення спеціальних праць із цієї проблеми та аналіз фактичного матеріалу дають змогу встановити такі три типи парадигматичних відношень протиставлення між термінами:

1. Протиставлення слів за інваріантними значеннями зі спільними категоріальною та інтегральною семами і диференційними семами діаметрально протилежного напрямку й рівного віддалення тотожної властивості від імпліцитної середньої точки відліку. Такі відношення визначаються антонімічними, а відповідні слова – антонімами (*cold- hot, top-bottom, to fall-to rise, far-near, up- down, etc.*).

2. Протиставлення слів, інваріантні значення яких пов'язані відношеннями взаємного і повного заперечення, імпліцитного ствердження наявного протилежного значення іншого слова: *possible-impossible, in-out, to-from, etc.*, такі пари слів звичайно прийнято називати антонімами, але їхні значення не “відстають” у протилежному напрямку від середньої точки, а так би мовити, “пристають” одне до одного: там де закінчується *possible* починається *impossible*, де закінчується відношення *in*, уже існує *out*, тощо.

Такі слова протиставляються з метою контрасту, вони передбачають наявність протилежних сем і повністю заперечують, вказуючи на свою протилежність, контрастність. Ці відношення називаємо контрастними, а відповідні терміни – *антонімами-контрастивами* (*high season – low season*). Відмінність між власне антонімами й антонімами-контрастивами полягає ще й у тому, що перші “передбачають”, імплікують і тим самим стверджують наявність протилежної властивості, останні імплікують, але заперечують існування протилежної властивості (*impossible – possible*).

3. Протиставлення слів, інваріантні відношення яких пов'язані комплементарними відношеннями, в яких одне слово обов'язково “доповнюється” іншим, без якого воно втрачає сенс власного існування (*husband↔wife, to give↔to take, father↔mother, etc.*). Такі пари пов'язані відношеннями імплікації і комплементативі, вони не протиставляються, а швидше *зіставляються*.

Таким чином, антоніми–терміни пов'язані відношеннями протиставлення діаметрально протилежних ознак тотожної якості як основи семантичної опозиції. Опозиція стає можливою лише тоді, коли між її членами існують не тільки розпізнавальні, але й спільні ознаки, тому що різниця між ними проявляється лише у тотожності. Спільні ознаки називаються основою для порівняння або зіставлення, розмежувально-диференційними – за класифікацією опозицій, яку запропонував Н. Трубецкой [9]. Вважаємо, що *комплементативи* до антонімів не належать, оскільки це протиставлення відносного порядку.

Відповідно до зазначеного тлумачення сутності антонімів, їх можемо визначити як *два слова зі спільною категоріальною інтегральною семою, що мають принаймні по одній диференційній семі та вказують на діаметрально протилежну спрямованість, рівну віддаленість спільної семантичної властивості від середньої точки відліку*. Якщо при спільних категоріальній і інтегральній семах усі диференційні семи двох слів є діаметрально протилежними і рівновіддаленими від точки відліку, то такі слова іменуємо *повними* антонімами; при незбігові диференційних сем відповідно – *частковими* антоніми.

Акцентуємо увагу на тому, що на парадигматичному рівні синоніми та антоніми об'єктивно визначаються в системі мови за кількістю спільних та

відмінних сем (синоніми) та на основі прямо протилежних сем (антоніми) при спільній інтегральній семі, а також за кількістю синонімічних/антонімічних смислів їхніх сполучень у синтагматичному плані.

Семний склад інваріантного значення кожного з термінів визначає близькість (віддаленість) їх значень, тобто ступінь синонімічно-антонімічних відношень між семами у структурі фахового терміна, що становить відповідно його семантичну структуру інваріантного значення.

Наприклад, *coarse: rough, rude, crude, harsh* у значенні *грубий* є синонімами, однак їх розрізняють за додатковою характеристикою поняття, яке вони передають. У прямому вживанні '*coarse*' передбачає обробку матеріалу, з якого зроблена річ (*coarse bread* – хліб, випечений із борошна *грубого помолу*; – *coarse cloth* – *груба тканина*); *rough* стосується поверхні речей *rough wood*; – *rough skin* – *грубо оброблена деревина чи шкіра*).

В антонімічному відношенні *coarse* протиставлено *fine; rough – smooth; rude – polished – грубий, гладкий*. Зазначимо, що таку ж різницю ці антонімічні терміни зберігають і у фігуральному значенні: *rude, harsh words, music, etc.* – *грубі неприємні на слух слова, музика, тощо*.

Стабільність семної структури інваріантного значення терміна проявляється у тому, що у випадку зміни його семи, синонімічно-антонімічні зв'язки залишаються стабільними. Такі зв'язки ґрунтуються на структурно-семантичній спільності. Основу синонімічності /антонімічності, на наш погляд, становить низка структурно твірних семантичних ознак лексичного, і семантичного рівнів, що базуються на принципах спільності/відмінності.

Утворення антонімічних пар з двох рядів синонімів залежить від семантичного протиставлення досліджуваних синонімічних рядів на підставі інваріантного значення кожного з елементів та їх диференційних сем. Так, стартовою інтегральною семою синоніма *crude* є відтінки значення:

– у природному натуральному вигляді – *сирий, необроблений; crude spirit – неочищений спирт; a crude plan – попередній, чорновий план*, а звідси фігурально: – *crude manners – грубі манери, поведінки, культури, такту, грації, закінченості тощо*; а далі (спец.) *crude facts – “голі”, неприховані факти; crude joke – грубий (непристойний) жарт* (Oxford) [12].

Зазначимо, що за будовою антонімічні пари синонімічних термінологічних рядів подібні до структури лексико-семантичних полів, центром яких є термін-домінанта, навколо якого розташовані ближчі за значенням до доміантитерміни (ядро синонімічного ряду) і віддалені за значенням від неї (периферія синонімічного ряду).

Термінологічні синонімічні ряди, безперечно, бувають різні за обсягом, у яких виокремлюємо доміанту, ядро та периферію. Обсяг синонімічного ряду залежить від різних чинників: ступеня абстрактності/конкретності антоніма, прямого і переносного значень, наявності прагматичних або конотативних сем тощо. У процесі розвитку фахової мови синонімічні ряди можуть змінюватись, тобто поповнюватись новими антонімами або ж втрачати окремі компоненти.

Підсумовуючи викладене вище, вважаємо, що синонімічні, антонімічні відношення в англійській мові термінотворенні можемо без сумніву

кваліфікувати як своєрідну парадигматичну єдність у складі лексико-семантичної системи фахової мови. Синонімія/антонімія як системоутворювальні категорії англійської фахової мови, як важливий чинник термінотворення потребує в перспективі з'ясування таких нереалізованих у традиційній семасіології завдань: від яких факторів залежить кількість синонімів до одного і того ж терміна; як можна окреслити ту групу термінів котру називаємо термінологічним рядом; яка перспектива подальшого дослідження інших граматичних класів та їх термінотвірних функцій у концептуальній площині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляевская Е.Г. Семантика слова: учебн. пособие для институтов и факультетов иностр. языков / Е.Г. Беляевская. – М.: Высшая школа, 1987. – 126 с.
2. Будз О.Н. Антонимы – глаголы движения в совр. англ. языке: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 “Германские языки” / О.Н. Будз. – Одесса, 1982. – 15 с.
3. Головин Б.Н. Термин и слово / Б.Н. Головин. – Горький, 1980. – 351с.
4. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В.П. Даниленко // Исследование по русской терминологии / отв. ред. В.П. Даниленко. – М., 1971. – С. 13.
5. Николаева М.А. Строение антонимического ряда и антонимические отношения прилагательных / М.А. Николаева // Науч. доклады высшей школы. Филол. науки. – 1979. – Вып. 1. – С. 49–57.
6. Новиков Л.Н. Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположности в лексике) / Л.Н. Новиков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 290 с.
7. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. редукция / А.А. Реформатский // Проблемы структурной лингвистики / под ред. О.Г. Ревзиной. – М., 1968. – С. 103–126.
8. Стернин И.А. Значение и актуализация смысла слова / И.А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 97 с.
9. Трубецкой Н.С. Основы фонологии / Н.С. Трубецкой. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 372 с.
10. Ullman St. Words and their meanings / Stephen Ullman. – Camberra: Australian National Univer. Camberra, 1974. – 23 p.
11. Longman Dictionary of Contemporary English / ed. by Smith F. – London: Harlow and Pitman Press, 1996. – 1303 p.
12. Oxford Illustrated Dictionary / ed. by J. Coulson, C.T. Carr. – London : Amen House ; Oxford University Press, 1962 – 976 p.